

Μαρία Μαθιουδάκη

Εμπορικές διαδρομές των κρητικών εκδόσεων, 1880-1910

ABSTRACT

COMMERCIAL ROUTES OF CRETAN PUBLICATIONS, 1880-1910

The article examines the reception of Cretan publications in the bookstores of Greece and Turkey at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. After the Treaty of Chalepa (1878), the establishment of printers is allowed in Crete. However, after 1880, Turkish censorship intensifies, affecting the production and transportation of Cretan books. Eventually, the concession of autonomy in 1898 liberates printing production on the island. Around 1900, significant historical books referring to the recent Cretan risings against the Turks are published in Crete. These books are offered for sale in many bookstores in Athens, where national concern about Cretan news manifests itself in various ways. On the contrary, these Cretan books are not found in the major Greek bookstores of Constantinople and Smyrna, as Turkish censorship blocked their importation to Turkey.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: βιβλίο, τυπογραφείο, βιβλιοπωλείο, λογοκρισία, Τουρκοκρατία, Αυτονομία, βιβλιοπωλικοί κατάλογοι, Ερωτόκριτος, Νέος Ερωτόκριτος, Κρητική επανάσταση

Μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (το 1878) στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη δημιουργούνται ευνοϊκές προϋποθέσεις για την παραγωγή και διακίνηση του εντύπου (Μουδατσάκης 2005, 18), καθώς επιτρέπεται ρητά πλέον η ίδρυση τυπογραφείων, η σύσταση φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και η έκδοση εφημερίδων στο νησί (Λάμπας 2013, 219-220). Το κλίμα ωστόσο εξακολουθεί να είναι ταραγμένο και το 1889 η Πύλη καταργεί πολλά από τα προνόμια που έδινε η Σύμβαση της Χαλέπας. Οι τουρκικές βιαιοπραγίες και οι σφαγές που ακολούθησαν προκάλεσαν την αποβίβαση του ελληνικού στρατού και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, οπότε με την πίεση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, η Κρήτη κηρύσσεται αυτόνομη Ηγεμονία.

Στόχος της έρευνάς μου είναι η εξακρίβωση της απήχησης που είχαν τα κρητικά βιβλία της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα στα βιβλιοπωλεία της Ελλάδας και της Τουρκίας, πριν την Αυτονομία αλλά και μετά, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Πηγές μου είναι οι ίδιες οι εκδόσεις, 150 περίπου βιβλιοπωλικοί κατάλογοι της περιόδου 1880-1910 και ο Τύπος της εποχής.¹

¹ Οι βιβλιοπωλικοί κατάλογοι ως πηγή παρουσιάζονται συνολικά στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή: Μαρία Μαθιουδάκη (2001), *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο. Μεγάλο μέρος από τις πληροφορίες του Τύπου αντλούνται από το αποδελτιωμένο υλικό του ερευνητικού προγράμματος «Αγγελίες ελληνικών εντύπων. Αυτοτελείς και στον Τύπο» που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (2005-2006).

Η παραγωγή και η εμπορεία βιβλίων στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη συνδέεται στενά με την πολιτική της τουρκικής λογοκρισίας και την εφαρμογή της επί των ελληνικών εντύπων. Μετά το 1880 η τουρκική λογοκρισία εντείνεται. Η Τουρκία ηττημένη στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο και έχοντας χάσει με τη συνθήκη του αγίου Στεφάνου και το συνέδριο του Βερολίνου μεγάλο μέρος των εδαφών της, σκληραίνει τη στάση της απέναντι στους ελληνικούς πληθυσμούς της επικράτειάς της. Θεσπίζει ειδικούς θεσμούς και νόμους για τον έλεγχο της παραγωγής και διακίνησης του εντύπου (Yosmaoglu 2003, 25-28) και διασφαλίζει τον αυστηρό έλεγχο τόσο του εγχώριου (Boyar 2006, 422-423) όσο και του ξένου, του εισαγόμενου στην Τουρκία Τύπου (Demirel 2009, 130-131). Οι κρατικοί έλεγχοι των ελληνικών τυπογραφείων, βιβλιοπωλείων και σχολείων της Τουρκίας (Strauss 2005, 237) αυτήν την περίοδο, εκτελούνται συχνότερα και αυστηρότερα. Τα επιλήψιμα βιβλία δεσμεύονται και συχνά καταλήγουν στην πυρά (Μπαλτά – İncean 2012, 380-385). Οι ελληνικές εφημερίδες της Τουρκίας την περίοδο αυτή όταν δημοσιεύουν θέματα απαγορευμένα από το τουρκικό Γραφείο Τύπου, παύονται συνήθως προσωρινά, και σε κάποιες περιπτώσεις οριστικά. Μερικές φορές συνεχίζουν με νέο όνομα.² Το 1885 η πολύμηνη πολεμική προετοιμασία της Ελλάδας, με αφορμή την προσάρτηση της ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία, οξύνει περισσότερο τις ελληνοτουρκικές σχέσεις (Λουλές 1991, 89-92) και επιτείνει την εφαρμογή των μέτρων της τουρκικής λογοκρισίας. Κρητικές εφημερίδες της εποχής, όπως η *Μίνως* και η *Εβδομάς* του Ηρακλείου, το *Αρκάδιον* και η *Παρρησία* του Ρεθύμνου, τα *Λευκά Όρη* και η *Πατρίς* των Χανίων δοκιμάζονται με ποινές και παύσεις. Από το 1885 πληθαίνουν και οι ειδήσεις για διώξεις κρητικών δημοσιογράφων και εκδοτών εφημερίδων. Με διακοπές και δυσκολίες εισάγεται στο νησί τα χρόνια αυτά και ο αθηναϊκός Τύπος.³

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφική καταγραφή, από το 1864 ως το 1900 στην Κρήτη εκδόθηκαν 211 έντυπα από τα οποία 143 εκδόθηκαν στα Χανιά, 34 στο Ρέθυμνο και άλλα 34 στο Ηράκλειο.⁴

² Ενδεικτικά: Χάρης Εξερτζόγλου, «Νεολόγος» και Γιάννης Ζ. Παπιομύτογλου, «Αρκάδιον», «Νέος Ραδάμανθος» και «Παρρησία», Λουκία Δρούλια, Γούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Αθήνα, Ι.Ν.Ε. / Ε.Ι.Ε., 2008, τ. 1, 281-282, τ. 3, 300-302, 323-324 και 459-460 και Μουδατσάκης (2005), *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Τυποκρέτα, 24.

³ Αναλυτικά στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο η τουρκική λογοκρισία ελέγχει τον ελληνικό Τύπο στα τέλη του 19ου αιώνα δίνονται στο υπό έκδοση άρθρο μου Μαρία Μαθιουδάκη, «Η τουρκική λογοκρισία στον ελληνικό Τύπο. Στοιχεία για τη δεκαετία 1880-1890», Ι. Χατζηπαναγιώτη – Sangmeister, Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Ε. Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το σύνταγμα του 1844*, Αθήνα, Ι.Ι.Ε. / Ε.Ι.Ε.

⁴ Στο έργο Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη (2006), *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: Συνοπτική Αναγραφή*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, υπάρχουν οι ακόλουθες αναφορές εντύπων. Χανιά: 1867 (73, 74), 1868 (84), 1869 (257), 1872 (237), 1876 (702, 703), 1879 (449, 458, 459, 478, 479), 1881 (156, 404, 501, 644), 1882 (23, 480, 836), 1884 (767), 1885 (36, 331, 393), 1886 (152, 184, 186, 432, 506, 714, 723), 1887 (195, 196, 502, 529, 597, 763), 1888 (188, 898), 1889 (238, 596), 1891 (362), 1892 (231, 501, 671), 1893 (410, 501, 502, 620), 1894 (67, 436, 474, 662), 1895 (259, 260, 261, 531, 542), 1896 (260, 490), 1897 (691), 1899 (22, 54, 56-58, 76, 77, 224-230, 265, 266, 567, 608, 699, 700-702, 739, 742, 896, 897, 902, 964), 1900 (66, 89, 90, 98, 105, 246-249, 253, 274, 275, 303, 305, 352, 359, 373, 495, 515, 533, 547, 556, 561, 585, 612-624, 635, 639, 640, 721, 764, 766, 767, 782-784, 824, 863, 870, 891, 930, 1022, 1023), ΑXP (306). Ρέθυμνο: 1880 (27, 179), 1884 (498, 645, 675), 1885 (609, 815), 1886 (625), 1887 (836), 1888 (34, 544, 610, 693, 913, 1024), 1889 (933), 1890 (136), 1892 (506, 986), 1894 (48, 412), 1895 (792), 1898 (412), 1899 (410, 423-430), 1900 (500, 560). Ηράκλειο: 1879 (22, 27), 1880 (277), 1881 (250, 403), 1882 (189), 1885 (611, 687, 724, 732, 866), 1886 (352), 1887 (645, 759), 1888 (550, 688, 743, 1001,

Τα μισά περίπου ήταν Νόμοι, διατάγματα, εκθέσεις οικονομικού χαρακτήρα, στατιστικές και κανονισμοί συλλόγων. Επίσης λόγοι εκφωνημένοι σε διάφορες περιστάσεις. Τα υπόλοιπα ήταν διδακτικά βιβλία για ανάγκες των σχολείων της Κρήτης, ακολουθίες αγίων, βιβλία πρακτικών γνώσεων (γεωργικά, λογιστικά, εγχειρίδια υγιεινής και συμπεριφοράς), πρωτότυπα και μεταφρασμένα λογοτεχνικά έργα, μελέτες για την ελληνική γλώσσα και φιλολογία, κατάλογοι αρχαιοτήτων και Ημερολόγια. Μετά το 1898 κυκλοφορούν έργα για την ιστορία της Κρήτης.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οι περισσότερες γνωστές κρητικές εκδόσεις δεν έχουν εθνική φόρτιση ούτε εθνικές σημάνσεις, τουλάχιστον οφθαλμοφανείς. Ο εθνικός παλμός των κρητικών επαναστάσεων και κυρίως της ανατίναξης του Αρκαδίου που μεταφορτώνεται στη συγγραφική και εκδοτική παραγωγή της Αθήνας, δεν χαρακτηρίζει την αντίστοιχη παραγωγή της Κρήτης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της χωρίς εθνική φόρτιση παραγωγής είναι το έργο του Στυλιανού Ζανουδάκη, *Τραγούδιον της Κρήτης*, που εκδόθηκε στα Χανιά το 1876. Πρόκειται για μια έμμετρη περιγραφή των επαρχιών, των πόλεων και των χωριών της Κρήτης με αναφορές στα γεωγραφικά και οικιστικά τους χαρακτηριστικά, στα σχολεία, στις εκκλησίες, στο ιδιαίτερο κλίμα, στα επαγγέλματα, στα εισοδήματα, ακόμα και στις συνήθειες ασθένειες των κατοίκων κάθε περιοχής. Το έργο αν και κυκλοφόρησε δέκα μόνο χρόνια μετά την ανατίναξη του Αρκαδίου, δεν έχει καθόλου ιστορικές αναφορές και στην περιγραφή των περιοχών του Ρεθύμνου δεν αναφέρει καν το Αρκάδι. Περιγράφεται μια εικόνα ειρηνικής ζωής, συμφιλιωμένης με την τουρκική κατοχή. Παραδείγματος χάριν, στην ενότητα «Περί Ιεραπέτρου», γράφεται για την πόλη της Ιεράπετρας:

*«Εις το παραθαλάσσιον η πόλις είν' κτισμένη,
και με σχολεία και τζαμιά την έχουν στολισμένη.
[...]
Στην κάτω πόρτα έκαμαν ωραίον συνδριθάνι,
μόνος ένα οθωμανός τα έξοδά του κάμνει.
Εκείνος το τελείωσε με γρόσια δικά του,
εύγε στην καλοσύνην του και γενναιότητά του.»⁵*

Υπήρξαν ωστόσο εξαιρέσεις. Γνωστή και εξακριβωμένη περίπτωση είναι το ποιητικό έργο του Κωνσταντίνου Σιβάκη, *Ο Νέος Ερωτόκριτος ήτοι ο ήρωος της κρητικής επαναστάσεως του 1866*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1887 στο Ηράκλειο.⁶ Μοναδικό αντίτυπο της έκδοσης του 1887, δεμένο σε τόμο μαζί με άλλα έντυπα εντοπίστηκε στην Αγγλία στο Κέμπριτζ και

1002), 1889 (685, 893, 937), 1892 (42, 43, 911), 1893 (713, 860), 1894 (308), 1898 (684), 1899 (380, 1016), 1900 (717, 1029, 1114).

⁵ *Τραγούδιον της Κρήτης υπό Στυλιανού Γ. Ζανουδάκη*, Εν Χανίοις 1876, 27-28. Επανεκδόθηκε χωρίς αλλαγές το 1879 στην Αθήνα με την υποστήριξη 133 συνδρομητών, 128 από την Αθήνα και 5 από το Ρέθυμνο (ο Ζανουδάκης όπως ο ίδιος αναφέρει στο έργο καταγόταν από το Ατσιπόπουλο Ρεθύμνου): *Τραγούδι της Κρήτης ή Περιγραφή ταύτης* υπό Σ. Γ. Ζ. Εκδίδεται υπό Ε. Γενεράλη (Μαθητού του Β. Γυμνασίου), εν Αθήναις, Τύποις Α. Κτενά, 1879. Αντιστοιχούν βιβλιογραφικά, βάσει του ηλεκτρονικού καταλόγου Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, www.benaki.gr/bibliology στα έντυπα: 1876.703 και 1879.882. Η έκδοση του 1876 υπάρχει ψηφιοποιημένη στον ιστότοπο anemi.lib.uoc.gr (ημερ/νία αναζήτησης και στις 2 ηλεκτρονικές διευθύνσεις 1.9.2016).

⁶ www.benaki.gr/bibliology: 1887.645. Ο Γ. Εκκεκάκης (1990), *Τα κρητικά βιβλία, Β', 1864-1913*, Ρέθυμνο, Τυποσπουδή, 1126, 1072 αναφέρει 2 επανεκδόσεις, του 1906 και του 1907 (ψηφιοποιημένη στον ιστότοπο anemi.lib.uoc.gr).

παρουσιάστηκε από τη Ναταλία Δεληγιαννάκη (Δεληγιαννάκη 1992, 93-103). Στο έργο του Σιβάκη υμνούνται οι αγώνες των Κρητικών ενάντια στα δεινά της τουρκοκρατίας και εκφράζεται η ελπίδα ένωσης της Κρήτης με το ελληνικό κράτος. Στο έργο, ο γιος του κεντρικού ήρωα Ευάγγελου-Ερωτόκριτου βαφτίζεται Κωνσταντίνος προς τιμήν του Διαδόχου της Ελλάδας Κωνσταντίνου. Η βάφτιση γίνεται τη μέρα του εορτασμού της ενηλικίωσης του Διαδόχου. Το έργο κλείνει με την ευχή μια μέρα οι δυο Κωνσταντίνοι να συλλειτουργηθούν στην Αγία Σοφιά.

Το έργο κυκλοφόρησε στον απόηχο του εορτασμού της ενηλικίωσης του Διαδόχου Κωνσταντίνου που είχε γίνει με λαμπρότητα στα τέλη του 1886. Η ενηλικίωση του Διαδόχου λειτούργησε ως έναυσμα για να γραφτούν πολλά στον Τύπο που εξέφραζαν τις ελπίδες των Ελλήνων για την υλοποίηση της Μεγάλης ιδέας. Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, όλη αυτή η συγγραφική παραγωγή συνέβαλε στην όξυνση των μέτρων της τουρκικής λογοκρισίας το 1886. Ενδεικτικό είναι το σχόλιο σε αθηναϊκή εφημερίδα εκείνων των ημερών:

«το πρωτοφανές και ήκιστα πολιτικόν μέτρον της συλλήβδην απαγορεύσεως εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας των ελληνικών εφημερίδων επρόκειτο να λυθῆ εσχάτως, εάν μη εμεσολάβουν αι επί τη ενηλικιώσει του διαδόχου εορταί, ότε και είχαν κριθεί επικίνδυνα πάλιν τα εξ Αθηνών φύλλα.»⁷

Σύμφωνα με τον Δημήτριο Μουδατσάκη, ο Σιβάκης ήταν ο πρώτος ιδιοκτήτης τυπογραφείου στο Ηράκλειο. Το 1913 περιγραφόταν στον Τύπο ως «ο ιδιοτροπώτερος σοφός τυπογράφος του Ηρακλείου. [...] Είχε παντοπωλείον και εργοστάσιον τυπογραφείας πρωτόγονον, μυστικόν από τα βέβηλα βλέμματα των άλλων», προορισμένο κυρίως για την έκδοση δικών του έργων (Μουδατσάκης 2005, 19). Η «μυστικότητα» αυτή των τυπογραφικών εργασιών του Σιβάκη, είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται ως το 1898 με τις απαγορεύσεις της τουρκικής λογοκρισίας.

Με την παραχώρηση Αυτονομίας το 1898, η εκδοτική παραγωγή της Κρήτης απελευθερώνεται. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα εκδίδονται στην Κρήτη σημαντικά ιστορικά έργα που διερευνούν και αναδεικνύουν την ιστορία του τόπου με έμφαση στις πρόσφατες κρητικές επαναστάσεις κατά των Τούρκων. Από τις πρώτες εξιστορήσεις ήταν το έργο του Ιωάννη Σκαλτσούνη, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, που εκδόθηκε στα Χανιά στο τυπογραφείο «Η Πρόσδος» του Εμμανουήλ Φραντζεσκάκη το 1900.⁸ Ο Σκαλτσούνης, νομικός, θεολόγος και βουλευτής Κεφαλληνίας, είχε μακρά και πλούσια δράση στην Κρήτη. Το 1866 ήταν ιδρυτικό μέλος της *Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής* που σκόπευε στην ενίσχυση των Κρητών επαναστατών με χρήματα και εφόδια, μετά τη σύμβαση της Χαλέπας συνέβαλε στη σύνταξη της κρητικής νομοθεσίας και τα επόμενα χρόνια συμμετείχε στις πολιτικές διαπραγματεύσεις για την επίλυση του κρητικού ζητήματος.⁹ Στο έργο του

⁷ «Η απαγόρευσις», *Ακρόπολις*, φ. 1654, 28.12.1886, σ. 3 στο Μαθιουδάκη, «Η τουρκική λογοκρισία στον ελληνικό Τύπο. Στοιχεία για τη δεκαετία 1880-1890», Ι. Χατζηπαναγιώτη – Sangmeister, Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Ε. Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το σύνταγμα του 1844*, Αθήνα, Ι.Ι.Ε. / Ε.Ι.Ε. (υπό έκδοση).

⁸ Ψηφιοποιημένο στον ιστότοπο anemi.lib.uoc.gr. Ήδη το 1898 είχε κυκλοφορήσει ανώνυμα στο Ηράκλειο το έντυπο *Ο αρχιεπαναστάτης της Κρήτης Μιχάλης Κουρμούλης* του οποίου μοναδικό αντίτυπο σώζεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (www.benaki.gr/bibliology: 1900.495 και 1898.684 αντίστοιχα).

⁹ Οι βιογραφικές πληροφορίες αντλούνται από το έργο Ηλίας Τσιτσέλης (1904), «Σκαλτσούνης Ιωάννης», *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α΄*, Αθήνα, τύποις Παρασκευά Λεώνη, 577-600, και Β΄ (1960), Αθήνα, τύποις Μηνά Μυρτίδη, 646.

αποδίδει με λεπτομέρειες τα γεγονότα από την κρητική επανάσταση του 1866 μέχρι την Αυτονομία, παραθέτοντας πλούσιο υλικό με ντοκουμέντα και τεκμήρια για την ιστορία του τόπου. Συγχρόνως σχεδόν εκδίδεται στο ίδιο τυπογραφείο των Χανίων το έργο του αγωνιστή υπολοχαγού Παναγιώτη Κριάρη, *Η Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της επαναστάσεως του 1866*.¹⁰ Το έργο είναι αφιερωμένο στον πρίγκιπα Γεώργιο, «Υπατο Αρμολστή των 4 δυνάμεων εν Κρήτη». Ακολούθησαν και άλλες κρητικές εκδόσεις για την ιστορία του νησιού.¹¹

Από την άλλη μεριά, στην Αθήνα το τελευταίο τέταρτο του 19ου και οι αρχές του 20ού αιώνα είναι μία περίοδος έντονου συγγραφικού, εκδοτικού και βιβλιοπωλικού ενδιαφέροντος για την Κρήτη. Κρητολογικά βιβλία ιστορικά, λογοτεχνικά, λαογραφικά, μελέτες γλωσσολογικές, γεωγραφικές, νομικές, στατιστικές, εκδόσεις παλιών κρητικών έργων, χάρτες της Κρήτης, εικονογραφημένα δελτάρια με κρητικούς οπλαρχηγούς και κρητικές ενδυμασίες, μουσικές εκδόσεις με θούρια και ύμνους για την Κρήτη, τυπωμένα ως επί το πλείστον στην Αθήνα, έχουν όλα αισθητή παρουσία στα μεγάλα αθηναϊκά βιβλιοπωλεία της εποχής. Ενδεικτικά, το 1898 στους τιμοκαταλόγους τεσσάρων διαφορετικών αθηναϊκών βιβλιοπωλείων, της Εστίας,¹² του Γ. Δ. Φέξη,¹³ του Ανέστη Κωνσταντινίδη¹⁴ και των Μπαρτ-Χιρστ¹⁵ (που λειτουργούσε και ως παλαιοβιβλιοπωλείο), πωλούνται αθροιστικά τουλάχιστον είκοσι έντυπα κρητικού ενδιαφέροντος.¹⁶ Ο αθηναϊκός Τύπος επίσης ασχολείται ζωηρά με το κρητικό ζήτημα και

¹⁰ Σύμφωνα με τον Εκκεκάκη (1990), *Τα κρητικά βιβλία Β΄*, Ρέθυμνο, Τυποσπουδή, 827, το έργο εκδόθηκε σε τεύχη κατά το 1901 και 1902.

¹¹ Το 1900 κυκλοφόρησαν: Παύλου Α. Βαλάκη, *Ιστορία της Κρήτης προς χράσιν ... των Δημοτικών σχολείων*, Εν Χανίοις 1900· *Ιστορία του πολέμου των Τούρκων κατά των Ενετών προς κατάκτησιν της Κρήτης* υπό Μιχαήλ Τρουλινού, εν Ρεθύμνη 1900 (www.benaki.gr/bibliology: 1900.863 και 1900.500 αντίστοιχα). Ακολούθησαν: Σ. Α. Παπαντωνάκη, *Κρητικά*, Εν Χανίοις 1901· *Προπαρασκευή της τελευταίας Κρητικής Επανάστασεως*, Εν Χανίοις 1902 και άλλα, βλ. Γ. Εκκεκάκης (1990), στο ίδιο, 832, 894 και αλλού, πβ. και Ν. Τωμαδάκης, «Βιβλιογραφία κρητικών επαναστάσεων», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 13 (1959) 26-32.

¹² *Γεωργίου Κασδόνη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» εν οδώ Σταδίου 44, Κατάλογος των εν αυτώ υπάρχοντων βιβλίων*, εν Αθήναις 1898, σ. 17, 34, 36.

¹³ *Πίστωσης 20 μηνών, 5 δραχ. κατά μήνα... Τιμολόγιον βιβλίων εκδοθέντων & ευρισκομένων παρ' ημίν, τιμαί ωρισμέναι*, εν Αθήναις, εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Πλατεία Λουδοβίκου, έναντι του νέου Δημ. Θεάτρου & της Εθνικής Τραπέζης, κατά μήνα Ιούνιον 1898, σ. 8, 9, 13.

¹⁴ *Τιμοκατάλογος τοις μετρητοίς περιέχων τους όρους των συναλλαγών και τας τιμάς των εν αυτοίς εκδιδομένων και ευρισκομένων βιβλίων κτλ αποβλέπων αποκλειστικώς τους κ.κ. βιβλιοπώλας και ανταποκριτάς ημών 1898-1900*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, σ. 30.

¹⁵ *Barth & Von Hirst, Verlagshandlung und Antiquariat, Athen (Griechenland), Verzeichnis No 4, Neugriechische, Litteratur, Geographie, Geschichte, Archaeologie, Zeitschriften*, 1898, Barth & Von Hirst Athen Griechenland, Carl Fr. Fleischer, Leipzig, Salomonstrasse, σ. 5, 32, 36, 38, 42, 46, 47, 49, 51, 56, 57.

¹⁶ Πρόκειται για τα βιβλία: *Ιστορία της Κρήτης* μτφρ. εκ του γαλλικού υπό Μ. Βερνάρδου του Κρητός, εν Αθήναις 1846· Καρ. Μενδελσώνος Βαρθόλδη, *Οι περί ελευθερίας της Κρήτης αγώνες*, εν Οδησσώ 1891 (σε 2 τιμοκαταλόγους του 1898)· *Ιστορία της Κρήτης* παρά Κωνσταντίνου Ι. Ξάνθη, Αθήναι 1872· *Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866* υπό Στυλιανού Παππαδάκη, Αθήναι 1870· *Ιστορία των Σφακίων* υπό Γρηγορίου Παπαδοπετράκη Προηγουμένου, εν Αθήναις 1888 (σε 2 τιμοκαταλόγους του 1898)· *Έκθεσις Δημητρίου Πετροπουλάκη περί της δευτέρας εις Κρήτην εκστρατείας αυτού*, εν Αθήναις 1869· *Κρητικάί επιστολαί* συγγραφείσαι υπό Σαβαρή, μτφρ. υπό Ν. Γ. Ζυγομαλά, εν Αθήναις 1845· Κ. Ν. Σάθα, *Κρητικόν Θεατρον*, εν Βενετία 1879· *Οι εις Κρήτην είκοσι πέντε πλοι του πλοιάρχου Ν. Σουρμελή και η ναυμαχία της Ενώσεως*, Αθήνησι 1869· *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης* υπό Νικολάου Σταυράκη, Αθήνησι 1890 (σε 2 τιμοκαταλόγους του 1898)· *Κρητικά* υπό Μ. Χουρμούζη, εν Αθήναις 1842· *Επαναστατική Εικών των Δυτικών της Κρήτης Διαμερισμάτων ... ανασκευή χωρίων τινών ... Μενδελσώνος Βαρθόλδου*

προβάλλει τα βιβλία για την Κρήτη. Ενδεικτική αυτού του συνολικού ενδιαφέροντος είναι η υποδοχή στον Τύπο της έκδοσης *Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού* υπό Α. Ν. Γιάνναρη, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1889:

«Εἰς τον κ. Α. Ν. Γιάνναρην διακεκριμένον ἀληθῶς φιλόλογον καὶ γραμματολόγον, φιλοπονώτατον δε, ἀνετέθη πρό τινος ὑπὸ τῆς Γενικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως ἡ ἐντολή τῆς ἐπεξεργασίας καὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ερωτοκρίτου», τοῦ ρωμαντικοῦ τούτου τῶν Κρητῶν ἔπους, ὅπερ φέρει γνησίαν σφραγίδα ὅλου τοῦ Κρητισμοῦ καὶ το ὁποῖον ἐν τούτοις ὁ παραδοξογράφος κύριος Σάθας ἠθέλησε νὰ το ἀμφισβητήσῃ, ἀποδώσας αὐτό εἰς φαντασίαν ἀθηναϊκὴν ἢ θεσσαλικὴν! [...] Ὁ κύριος Γιάνναρης διὰ πληθῆος ἐπιχειρημάτων ἀποδεικνύει τὴν κρητικὴν καταγωγὴν τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ερωτοκρίτου καὶ τοῦ ὅλου ἔπους οὕτως εἰπεῖν τὴν κρητικότητα, [...] το μικρὸ αὐτὸ βιβλίον μας ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν, προδίδον συγγραφέα ἐν συνειδήσει τῆς ἀξίας τοῦ καὶ τῆς ἰκανότητος αὐτοῦ ἀναλαμβάνοντα τὸ ἔργον ὅπερ τῶ ἀνατέθη. Το βιβλίον ὁ φιλότιμος συγγραφεὺς το ἀφιερὸ εἰς τὴν συμπαθεστάτην καὶ ἠρωικὴν μορφήν τοῦ θεοῦ τοῦ ὀπλαρχηγοῦ τῆς Κρήτης Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη.»¹⁷

Μέσα σε ἓνα τέτοιο κλίμα γενικοῦ ενδιαφέροντος, οἱ μεγάλοι βιβλιοπώλες τῆς Αθήνας ἐφοδιάζουν τὰ καταστήματά τους με τὶς ἱστορικές κυρίως κρητικές ἐκδόσεις που κυκλοφοροῦν μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς κρητικῆς Ἀυτονομίας. Στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὰ πιο διαδεδομένα κρητικὰ ἐντυπα στὰ ἀθηναϊκὰ βιβλιοπωλεῖα ἦταν τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Σκαλτσούνη καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Κρήτης* τοῦ Κριάρη (ἐκδόσεις Χανίων). Τὰ βιβλία αὐτὰ μποροῦσε κάποιος νὰ τὰ βρεῖ σε πολλὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς πρωτεύουσας: τῆς *Εστίας*¹⁸ καὶ τοῦ *Λουκά Χατζηλουκά*¹⁹

υπὸ Νικολάου Σ. Ψύχα, Αθήνησι 1870· Οικονομοπούλου Ηλ., *Χάρτης τῆς νήσου Κρήτης*, 1894· *Χάρτης τῆς Κρήτης*, ἐκδ. Γ΄ τελεióτατος· Ζαμπελίου καὶ Κριτοβουλίδου *Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης* συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Κονδυλάκη, ἐν Αθήναις 1893· *Τὰ Κρητικὰ, ποίημα ἀφιερωμένον εἰς τοὺς ἐν Κρήτῃ ἀγωνιζομένους*, Θ. Αφεντούλη, ἐν Αθήναις 1867· (www.benaki.gr/bibliology: ΓΜ4357, 1891.250, 1872.275, 1870.45, 1888.492, 1869.114, ΓΜ4169, 1879.476, 1869.362, 1890.851, Ἡλιοῦ 1842.107, 1897.344, 1870.160, 1867.466-468).

¹⁷ «Νέα Βιβλία. *Περί Ερωτοκρίτου καὶ τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ*. Ἱστορικὴ καὶ γλωσσικὴ μελέτη μετὰ γλωσσαρίου ὑπὸ Α. Ν. Γιάνναρη», *Ἀκρόπολις*, φ. 2527, 23.5.1889, σ. 3 (1889.61)· στὴν ἴδια ἐφημερίδα, τὴν ἴδια περίπτου περίοδο πβ. τὶς ἀνακοινώσεις με τὴν ἀντίστοιχη βιβλιογραφικὴ ἐνδειξὴ τῶν προβαλλόμενων ἐντύπων (www.benaki.gr/bibliology): «Διάφορα», φ. 753, 25.4.1884, σ. 4 (1884.524: *Λόγοι ἐκφωνηθέντες ἐπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ πεσόντων Κρητῶν*, ἐν Πάτραις 1884)· «Διάφορα», φ. 1077, 9.5.1885, σ. 4 (1885.354: *Ἡ πολυπαθὴς Κρήσσα*, Δημητρίου Σ. Βουτετάκη, ἐν Αθήναις 1885)· «Διάφορα», φ. 1097, 1.6.1885, σ. 3 (1885.472: *Κρητικὰ διηγήματα*, Ἰω. Μ. Δαμβέργη, Αθήνησι 1885)· «Ὁ κ. Πετρώφ», φ. 1763, 15.4.1887, σ. 2 (1887.70: *Ἄτλας τῆς μεγαλονήσου Κρήτης*, Ἰω. Μ. Πετρώφ, 1887)· «Διάφορα», φ. 2471, 28.3.1889, σ. 3 (βιβλιογραφικὰ ἀταύτιστο: Γεώργιος Ἀνδρουλάκης, *Κρήτη, «ποίημα δημῶδες»*)· «Πωλοῦνται ἐν τῶ γραφείῳ μας», φ. 2651, 27.9.1889, σ. 2 (1883.849: *Οἱ κρητικοὶ γάμοι*, Σ. Ζαμπελίου, ἐν Αθήναις 1883)· «Γεράσιμος Μαρκοράς», φ. 2952, 19.7.1890, σ. 3 («ἀναλύεται τὸ ποίημα *Ὁ Ὀρκος* ἔχον κρητικὴν ὑπόθεσιν», 1890.256: *Γεράσιμος Μαρκοράς*, Θεοδ. Βελλιανίτου, ἐν Αθήναις 1890)· «Εἰδήσεις», φ. 2966, 2.8.1890, σ. 3 (1890.661: Νικολάου Δ. Λεβίδου, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Βουλῇ περὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος*, ἐν Αθήναις 1890)· «Πάλιν θα συγκεντρωθεῖ στρατός ἐν Κρήτῃ», φ. 2989, 25.8.1890, σ. 2 (βιβλιογραφικὰ ἀταύτιστο (ἴσως ξενόγλωσσο): φυλλάδιο που κυκλοφόρησε «ἐν Παρισίοις» γιὰ ἐπικείμενη κατοχὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ στόλο).

¹⁸ Ἰωάννου Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Εστίας» πρώην Κασδόνη, *Κατάλογος τῶν ἐν αὐτῷ ὑπαρχόντων βιβλίων*, ἐν Αθήναις 1901, 42· Ἰωάννου Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Εστίας» πρώην Κασδόνη, *Κατάλογος τῶν ἐν αὐτῷ ὑπαρχόντων βιβλίων*, ἐν Αθήναις 1905, 42· Ἰωάννου Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Εστίας» πρώην Κασδόνη, *Κατάλογος τῶν ἐν αὐτῷ ὑπαρχόντων βιβλίων*, ἐν Αθήναις 1908, 44.

¹⁹ Ἀριθ. 6, Νοέμβριος 1903, *Ἀγορὰ βιβλίων καὶ βιβλιοθηκῶν, Βιβλιοπωλεῖον Λουκά Χατζηλουκά*, ἐν Αθήναις, 7· Ἀριθ. 7, Νοέμβριος 1904, *Ἀγορὰ βιβλίων καὶ βιβλιοθηκῶν, Βιβλιοπωλεῖον Λουκά Χατζηλουκά*, ἐν Αθήναις, 7· Ἀριθ. 10,

(οδός Σταδίου), της *Αναπλάσεως*²⁰ (οδός Μητροπόλεως), των Νικολάου Τζάκα και Ανδρέα Πουλοπούλου²¹ (οδός Γεωργίου Σταύρου) και αλλού. Στα ίδια βιβλιοπωλεία μικρότερη διάδοση είχαν και άλλες εκδόσεις της ίδιας περιόδου από το Ηράκλειο, τα Χανιά ακόμα και από την Ιεράπετρα.²² Η ζήτηση και το εμπορικό ενδιαφέρον των Αθηναίων βιβλιοπωλών για τις κρητικές εκδόσεις φαίνεται ότι έρχεται μαζί με την απελευθέρωση των κρητικών τυπογραφείων από τα μέτρα της τουρκικής λογοκρισίας που έφερε η Αυτονομία.

Την περίοδο αυτή εξάλλου, οι αθηναϊκές επιχειρήσεις επιδιώκουν να δικτυωθούν εμπορικά με την Κρήτη για να προωθούν τα βιβλία τους στην κρητική αγορά. Συνεργάζονται με Κρητικούς βιβλιοπώλες αφήνοντάς τους ένα ποσοστό κέρδους προκειμένου να διοχετεύουν τα σχολικά κυρίως βιβλία τους στο νησί. Τα ονόματα των Κρητικών αντιπροσώπων δημοσιεύονται στον Τύπο και στους βιβλιοπωλικούς καταλόγους των επιχειρήσεων.²³

Όσο η Κρήτη ήταν ακόμα τουρκοκρατούμενη, ακόμα και μετά τη σύμβαση της Χαλέπας, οι τιμοκατάλογοι των αθηναϊκών βιβλιοπωλείων δεν περιείχαν κρητικές εκδόσεις. Την περίοδο αυτή της Τουρκοκρατίας ελάχιστα κρητικά βιβλία εντοπίζονται μόνο σε τιμοκαταλόγους ελληνικών βιβλιοπωλείων της Κωνσταντινούπολης. Τα μεγάλα ελληνικά καταστήματα του Γαλατά, Πανωρίου και Αλιμπέρτου και των αδελφών Δεπάστα διέθεταν πριν την Αυτονομία κάποια έργα όπως ο *Κώδης εθιμοταξίας ήτοι οδηγός ανθρώπων της καλής κοινωνίας* υπό Ι. Π. Βιθυνού, έκδοση Χανίων του 1869, και το εγχειρίδιο υγιεινής *Εικών υγιεινής πασών των ηλικιών του ανθρώπου* υπό Μ. Π. Περίδου, έκδοση Ηρακλείου του 1882.²⁴ Όπως είναι φυσικό,

Livres d'occasion, Αγοράζονται βιβλία και βιβλιοθήκες, Κατάλογος του βιβλιοπωλείου Λουκά Γ. Χατζηλουκά, εν Αθήναις 1908, 11.

²⁰ *Βιβλιοπωλείον «Αναπλάσεως» Γεωργίου Ι. Ιωαννίδου, Γενικός τιμοκατάλογος των εν αυτώ ευρισκομένων βιβλίων εκκλησιαστικών, θρησκευτικών και λοιπών, τιμαί ωρισμέναι, εν Αθήναις 1908, 33· Επί πιστώσει βιβλία, Βιβλιοπωλείον «Αναπλάσεως», Τιμοκατάλογος των εκδοθέντων και εν αυτώ ευρισκομένων βιβλίων, διά τους κ. βιβλιοπώλες και ανταποκριτάς ημών, διευθυντής Γεώργιος Ι. Ιωαννίδης, εν Αθήναις 1910, 32.*

²¹ *Οκτώβριος 1906, αρ. 1, Τιμολόγιον βιβλιοπωλείου Σ. Ν. Τζάκα – Α. Πουλοπούλου, εν Αθήναις 1906, 8· Ανδρέου Θ. Πουλοπούλου Διεθνές βιβλιοπωλείον ευκαιρίας (D'Occasion) εν Αθήναις (αριθ. 2) Τιμοκατάλογος βιβλίων νέων, παλαιών και δυσέυρετων ποικίλης ύλης, τιμαί γενικαί, Αθήναι 1910, 21, 27.*

²² Πρόκειται για τις εκδόσεις: Ν. Μ. Παπαδάκη, *Τα πρώτα μαθήματα της Γεωργίας*, εν Ηρακλείω 1905· Γ. Παπασωτηρίου *Μελέτη περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, εν Ηρακλείω 1907· Αμβροσίου Γ. Σφακιανάκη Επισκόπου Ιεράς και Σητείας, *Ομιλιών και Εκκλησιαστικών Λόγων Συλλογή*, εν Ιεραπέτρω 1908· *Ταμείον της αγίας Γραφής ... ήτοι Ευρετήριον των αληθειών και διδασκαλιών του Θεού Λόγου*, εν Χανίοις 1908. Τα τρία πρώτα είναι καταγεγραμμένα αντιστοίχως από τον Γ. Εκκεκάκη (1990), *Τα κρητικά βιβλία Β'*, Ρέθυμνο, Τυποσπουδή, 1040, 1104, 1154. Πωλούνται στους ακόλουθους από τους παραπάνω τιμοκαταλόγους του 1908: Ι. Δ. Κολλάρου *Βιβλιοπωλείον «Εστίας»*, Κατάλογος των εν αυτώ υπάρχοντων βιβλίων, 55, Κατάλογος του βιβλιοπωλείου Λουκά Γ. Χατζηλουκά, 28, και *Βιβλιοπωλείον «Αναπλάσεως» Γ. Ι. Ιωαννίδου, Γενικός τιμοκατάλογος*, 33.

²³ Ενδεικτική είναι η πρόσκληση του Γ. Δ. Φέξη για αντιπροσώπους, «Μία εγκύκλιος του εκδοτικού οίκου Γ. Δ. Φέξη προς τους Έλληνας βιβλιοπώλες», *Ακρόπολις*, φ. 6711, 9.11.1900, σ. 3 (ακολούθησαν και άλλες). Το 1904 στο οπισθόφυλλο του *Τιμολογίου Γ. Δ. Φέξη*, ως αντιπρόσωποι του εκδότη στην Κρήτη αναφέρονται οι: Περάκης – Φορτσάκης στα Χανιά, Αλέξ. Τσερβάκης στο Ρέθυμνο, Μ. Καλλέργης και Σ. Αλεξίου στο Ηράκλειο, Ν. Αλικιώτης στη Νεάπολη. Το 1910 στο οπισθόφυλλο του *Τιμοκαταλόγου της Ελληνικής Εκδοτικής Εταιρείας*, αναφέρονται ως αντιπρόσωποι της Εταιρείας στην Κρήτη οι: Ν. Αλικιώτης και Σ. Αλεξίου στο Ηράκλειο, Α. Τσερβάκης και Κ. Αλικιώτης στο Ρέθυμνο, Γ. Αλικιώτης στα Χανιά.

²⁴ Πρόκειται αντίστοιχα για τα έντυπα (www.benaki.gr/bibliology): 1869.257, 1882.189. Αναφέρονται στους καταλόγους: *Βιβλιοπωλείον Α. Πανωρίου και Ι. Αλιμπέρτου, εν Γαλατά Κωνσταντινουπόλεως, Κατάλογος των εν αυτώ βιβλίων, εν Κωνσταντινουπόλει 1874, 82 και Κατάλογος του βιβλιοπωλείου των αδελφών Δεπάστα, εν Γαλατά της Κωνσταντινουπόλεως, 1 Αυγούστου 1884, 89. Δεν έχουν εντοπιστεί κρητικά έντυπα σε βιβλιοπωλικούς καταλόγους της Σμύρνης.*

τα ιστορικά βιβλία που εκδίδονται στην Κρήτη γύρω στο 1900 και έχουν μεγάλη απήχηση στα βιβλιοπωλεία της Αθήνας δεν υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη. Η τουρκική λογοκρισία εμπόδιζε την εισαγωγή ελληνικών βιβλίων με αναφορές στη νεότερη ελληνική ιστορία, κατάσχοντάς τα ή στην καλύτερη περίπτωση αποκόπτοντας τις επίμαχες σελίδες.

Συνολικά η παρουσία των κρητικών εκδόσεων στα βιβλιοπωλεία Αθήνας και Κωνσταντινούπολης είναι σχετικά μικρή, όπως μικρό είναι και το μέγεθος της κρητικής εκδοτικής παραγωγής μέσα στο σύνολο των ελληνικών εκδόσεων της εποχής. Μαρτυρεί όμως από τη μια το ενδιαφέρον της εθνικής πρωτεύουσας Αθήνας για τα ιστορικά έργα που αποδίδουν τη νεώτερη κρητική ιστορία και κατ' επέκταση συμπληρώνουν την ιστορία του ελληνικού έθνους, και από την άλλη την απόκρουση των έργων αυτών από την τουρκική λογοκρισία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Edru Boyar (2006), "The press and the palace: the two-way relationship between Abdülhamid II and the press, 1876-1908", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, τ. 69, 420-432.
- Fatmagül Demirel (2009), "Censorship", G. Agoston, Br. Masters (επιμ.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη, Facts on File, 130-132.
- Johann Strauss (2005), "'Kütüp ve Resail-i Mevkete' Printing and publishing in a multi-ethnic society", Elisabeth Özdalga (επιμ.), *Late ottoman Society. The intellectual Legacy*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη, RoutledgeCurzon, 225-253.
- Ipek K. Yosmaoglu (2003), "Chasing the printed word: Press Censorship in the ottoman empire 1876 -1913", *The Turkish Studies Association Journal*, τ. 27, 15-48.
- Ναταλία Δεληγιαννάκη (1992), «Άλλος ένας "Νέος Ερωτόκριτος"», *Παλίμψηστον*, 12, 93-103.
- Γ. Π. Εκκεκάκης (1990), *Τα κρητικά βιβλία, Β΄, 1864-1913*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Τυποσπουδής.
- Χάρης Εξερτζόγλου (2008), «Νεολόγος», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. 3, Αθήνα, Ι.Ν.Ε. / Ε.Ι.Ε., 300-302.
- Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη (2006), *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: Συνοπτική Αναγραφή*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Ηλεκτρονικός κατάλογος* www.benaki.gr/bibliology.
- Κώστας Λάμπας (2013), «Η τυπογραφία στο Ηράκλειο της Κρήτης από τα τέλη του 19ου ως τον Μεσοπόλεμο. Μια επισκόπηση», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 219-232.
- Δημήτρης Κ. Λουλές (1991), *Η θέση των Ελλήνων απέναντι στην Ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία*, Ιωάννινα, παράρτ. Αρ. 47 Επιστημονικής Επετηρίδας Φιλοσοφικής Σχολής.
- Μαρία Μαθιουδάκη (2001), *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων, Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Μαρία Μαθιουδάκη (υπό έκδοση), «Η τουρκική λογοκρισία στον ελληνικό Τύπο. Στοιχεία για τη δεκαετία 1880-1890», Ι. Χατζηπαναγιώτη – Sangmeister, Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Ε. Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το σύνταγμα του 1844*, Αθήνα, Ι.Ι.Ε. / Ε.Ι.Ε.

- Δημήτριος Ν. Μουδατσάκης (2005), *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Τυποκρέτα.
- Ευαγγελία Μπαλτά – Raif İncesan (2012), «Ένα οθωμανικό Fahrenheit 451. Έργα και ημέρες του λογοκριτή Αβραάμ Γ. Βαπορίδη Εφέντη (1855-1911)», Θ. Κορρές, Π. Δουκέλλης, Σπ. Σφέτας, Φ. Τολούδη (επιμ.), *Ανοιχτοσύνη, Μελέτες προς τιμήν της Βασιλικής Παπούλια*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 367-408.
- Πάννης Ζ. Παπιομύτογλου (2008), «Αρκάδιον», «Νέος Ραδάμανθυς» και «Παρρησία», Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Αθήνα, Ι.Ν.Ε. / Ε.Ι.Ε., τ. 1, 281-282, τ. 3, 323-324, 459-460.
- Ηλίας Τσιτσέλης (1904), «Σκαλτσούνης Ιωάννης», *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α΄*, Αθήνα, τύποις Παρασκευά Λεώνη, 577-600.
- Ηλίας Τσιτσέλης (1960), «Σκαλτσούνης Ιωάννης», *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Β΄*, Αθήνα, τύποις Μηνά Μυρτίδη, 646.
- Ν. Τωμαδάκης (1959), «Βιβλιογραφία κρητικών επαναστάσεων», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 13, 26-32.

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΓΓΕΛΙΕΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ (ανακοινώσεις στην εφημ. *Ακρόπολις*):

- «Διάφορα», φ. 753, 25.4.1884, σ. 4.
- «Διάφορα», φ. 1077, 9.5.1885, σ. 4.
- «Διάφορα», φ. 1097, 1.6.1885, σ. 3.
- «Η απαγόρευσις», φ. 1654, 28.12.1886, σ. 3.
- «Ο κ. Πετρώφ», φ. 1763, 15.4.1887, σ. 2.
- «Διάφορα», φ. 2471, 28.3.1889, σ. 3.
- «Νέα Βιβλία. Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού. Ιστορική και γλωσσική μελέτη μετά γλωσσαρίου υπό Α. Ν. Γιάνναρη», φ. 2527, 23.5.1889, σ. 3.
- «Πωλούνται εν τω γραφείω μας», φ. 2651, 27.9.1889, σ. 2.
- «Γεράσιμος Μαρκοράς», φ. 2952, 19.7.1890, σ. 3.
- «Ειδήσεις», φ. 2966, 2.8.1890, σ. 3.
- «Πάλιν θα συγκεντρωθεί στρατός εν Κρήτη», φ. 2989, 25.8.1890, σ. 2.
- «Μία εγκύκλιος του εκδοτικού οίκου Γ. Δ. Φέξη προς τους Έλληνας βιβλιοπώλας», φ. 6711, 9.11.1900, σ. 3.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

- Barth & Von Hirst, Verlagshandlung und Antiquariat, Athen (Griechenland), Verzeichnis No 4, Neugriechische, Litteratur, Geographie, Geschichte, Archaeologie, Zeitschriften*, 1898, Barth & Von Hirst Athen Griechenland, Carl Fr. Fleischer, Leipzig, Salomonstrasse.
- Ανδρέου Θ. Πουλοπούλου Διεθνές βιβλιοπωλείον ευκαιρίας (D' Occasion) εν Αθήναις, (αριθ. 2) Τιμοκατάλογος βιβλίων νέων, παλαιών και δυσσευρετων ποικίλης ύλης, τιμαί γενικαί, Αθήναι, Διεθνές βιβλιοπωλείον ευκαιρίας (D' occasion) Ανδρέου Θ. Πουλοπούλου, 1910.*
- Αριθ. 6, Νοέμβριος 1903, Αγορά βιβλίων και βιβλιοθηκών, Βιβλιοπωλείον Λουκά Χατζηλουκά, εν Αθήναις.*
- Αριθ. 7, Νοέμβριος 1904, Αγορά βιβλίων και βιβλιοθηκών, Βιβλιοπωλείον Λουκά Χατζηλουκά, εν Αθήναις.*
- Αριθ. 10, Livres d'occasion, Αγοράζονται βιβλία και βιβλιοθήκαι, Κατάλογος του βιβλιοπωλείου Λουκά Γ. Χατζηλουκά, εν Αθήναις, 1908.*

- Βιβλιοπωλείον «Αναπλάσεως» Γεωργίου Ι. Ιωαννίδου, Γενικός τιμοκατάλογος των εν αυτώ ευρισκομένων βιβλίων εκκλησιαστικών, θρησκευτικών και λοιπών, εν Αθήναις 1908.*
- Βιβλιοπωλείον Α. Πανωρίου και Ι. Αλιμπέρτου, εν Γαλατά Κωνσταντινουπόλεως, Κατάλογος των εν αυτώ βιβλίων, εν Κωνσταντινουπόλει 1874.*
- Γεωργίου Κασδόνη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» εν οδώ Σταδίου 44, Κατάλογος των εν αυτώ υπάρχοντων βιβλίων, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Εστίας, 1898.*
- Επί πιστώσει βιβλία, Βιβλιοπωλείον «Αναπλάσεως», Τιμοκατάλογος των εκδοθέντων και εν αυτώ ευρισκομένων βιβλίων, διά τους κ. βιβλιοπώλας και ανταποκριτάς ημών, διευθυντής Γεώργιος Ι. Ιωαννίδης, εν Αθήναις, 1910.*
- Ιωάννου Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» πρώην Κασδόνη, Κατάλογος των εν αυτώ υπάρχοντων βιβλίων, εν Αθήναις τυπογραφείον «Εστία» Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη 1901.*
- Ιωάννου Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» πρώην Κασδόνη, Κατάλογος των εν αυτώ υπάρχοντων βιβλίων, εν Αθήναις εκ του βιβλιοπωλείου της «Εστίας» 1905.*
- Ιωάννου Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» πρώην Κασδόνη, Κατάλογος των εν αυτώ υπάρχοντων βιβλίων, εν Αθήναις εκ του βιβλιοπωλείου της «Εστίας» 1908.*
- Κατάλογος του βιβλιοπωλείου των αδελφών Δεπάστα, εν Γαλατά της Κωνσταντινουπόλεως, 1 Αυγούστου 1884.*
- Οκτώβριος 1906, αρ. 1, Τιμολόγιον βιβλιοπωλείου Σ. Ν. Τζάκα – Α. Πουλοπούλου, εν Αθήναις, βιβλιοπωλείον Σ.Ν. Τζάκα, Α.Θ. Πουλοπούλου 1906.*
- Πίστωσης 20 μηνών... Τιμολόγιον βιβλίων εκδοθέντων & ευρισκομένων παρ' ημίν, τιμαί ωρισμένα, εν Αθήναις, εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Πλατεία Λουδοβίκου, κατά μήνα Ιούνιον 1898.*
- Πίστωσης 20 μηνών... Τιμολόγιον... Γ. Δ. Φέξη, 1904 (ακέφαλο έντυπο).*
- Τιμοκατάλογος Ελληνικής Εκδοτικής Εταιρείας, εν Αθήναις, 1910.*
- Τιμοκατάλογος τοις μετρητοίς περιέχων τους όρους των συναλλαγών και τας τιμάς των εν αυτοίς εκδιδομένων και ευρισκομένων βιβλίων κτλ αποβλέπων αποκλειστικώς εις τους κ.κ. βιβλιοπώλας και ανταποκριτάς ημών 1898-1900, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Ι. Σκαλτσούνη, Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης, εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου «Η Πρόοδος» Ε. Δ. Φραντζεσκάκη, 1900 (anemi.lib.uoc.gr).*
- Ο ήρωσ της κρητ. επαναστάσεως του εξηναξέ, Νέος Ερωτόκριτος, υπό Κ. Σιβάκη, έκδοσις τρίτη, εν Ηρακλείω (Κρήτης), 1907 (anemi.lib.uoc.gr).*
- Παναγιώτου Κ. Κριάρη Υπολοχαγού του Ελληνικού Πυροβολικού, Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της επαναστάσεως του 1866, εκδοθείσα επιμελεία και δαπάνη Αριστείδου Κ. Κριάρη, Βουλευτού του Νομού Χανίων, εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου «Η Πρόοδος» Ε. Δ. Φραντζεσκάκη, 1902 (Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης).*
- Τραγούδι της Κρήτης ή Περιγραφή ταύτης, Υπό Σ. Γ. Ζ. Εκδίδεται υπό Ε. Γενεράλη (Μαθητού του Β. Γυμνασίου), Εν Αθήναις Τύποις Α. Κτενά 1879 (Βιβλιοθήκη Ιστορικού Αρχείου Κρήτης).*
- Τραγούδιον της Κρήτης υπό Στυλιανού Γ. Ζανουδάκη, Εν Χανίοις Τη 3 Ιανουαρίου 1876 (anemi.lib.uoc.gr).*